

L'economia camperola abans i en la primera etapa de la industrialització. Informe general

per Andrzej Wyczanski i Jerzy Topolski

I. Notes introductòries

1. Aquest treball no ha estat concebut com una descripció exhaustiva de la situació de l'economia camperola abans del primer període de la revolució industrial i durant aquest període als diversos països. És un intent de desenvolupar un model de la situació i les transformacions de l'economia camperola sota les circumstàncies que portaren a la revolució industrial i sota les circumstàncies de la seva difusió.

2. La revolució industrial prengué formes diferents i tingué lloc en períodes diferents a diferents països; així mateix, existiren casos on sorgiren les condicions per a la revolució industrial sense que, tanmateix, tingués lloc fins diversos segles després (per exemple, Itàlia, els Països Baixos); finalment, la noció de primera revolució industrial aparegué a la literatura històrica (J. Nef) —en principi, això no obstant, la deixarem fora de les nostres consideracions—. En aquest treball interpretarem la revolució industrial com un termini *ad quem* —no pas en el sentit d'un moment cronològic, sinó de canvis qualitatius.

3. El tema no té limitacions cronològiques *post quem* estrictes i, per tant, serà considerat en els termes dels lligams creixents entre l'economia camperola i el món exterior —lligams econòmics, sobretot—, que, en una etapa determinada, constitueixen els pre-requisits per a la revolució industrial i que són intensificats (tant en amplitud com en profunditat) per aquesta.

4. Aquest treball no és un resum sintètic d'investigacions més àmplies, sinó un intent de construcció lògica que mostri situacions i relacions determi-

* Sisè Congrés Internacional d'Història Econòmica, Copenhaguen, 19-23 d'agost de 1974 (Copenhaguen 1974).

Aquest treball, si bé ha estat preparat per dos autors, és el resultat indirecte d'un treball col·lectiu. El problema fou discutit al col·loqui internacional organitzat a Białowieża-Białystok el 18-21 de setembre de 1973. Els papers presentats al col·loqui i a la discussió serviren de base per a la preparació d'aquest treball. Això, tanmateix, no significa que els autor vulguin defugir de cap manera llur responsabilitat per la seva forma i el seu contingut. Les persones següents, que prengueren part al col·loqui, poden considerar-se coautors d'aquest treball, en la mesura en què jutgin merescut: W. Achilles, E. van Cauwenberghe, C. Meitz, J. P. Huttman, E. H. Pedersen, C. Poni, S. Tveite, I. J. Thirski, I. Wellmann, N. Vučo, J. Goy, Chr. Jansen, H. Müller, E. Johansen, H. Madurowics-Urbanska, W. Długoborski, A. Jezierski, W. Kula, A. Maczak, W. Rusinski, A. Wyrobisz i I. Kostrowicka. Donem les gràcies especialment al professor W. Kula per l'ajuda científica oferta als autors.

nades que sorgiren respecte a l'economia camperola en el moment en què «madurava» per a coexistir amb la revolució industrial. Tractant-se d'un intent, aquest treball no s'esforça a donar respostes exhaustives, sinó més aviat a plantejar qüestions i forjar hipòtesis que hauran d'ésser verificades i enriquides en el curs de recerques futures.

II. *Caracterització de l'economia camperola*

1. En les nostres consideracions, el terme «tinença camperola» denota una unitat productiva econòmica de caràcter agrícola i ramader, territorialment estabilitzada i, en principi, d'unes dimensions que en permetin l'explotació per part d'una família per a la qual constitueix la font principal de manteniment.

2. A causa d'aquestes dimensions, de l'organització del treball, de la combinació d'elements de producció i consum, la tinença camperola està lligada a la noció de família camperola, de la seva coherència, la seva estructura interna, el ritme del treball, els costums i la mentalitat dels seus membres. Els canvis que experimentà al llarg dels segles foren bastant lents.

3. L'evolució de l'economia camperola en el decurs dels segles podem formular-la com el pas gradual d'una ideal cèl·lula econòmica i social d'un caràcter gairebé tancat de producció-i-consum, amb atributs d'autoreproducció, a la forma d'un taller productor, plenament lligat al món exterior per la seva producció, consum, força de treball i experiència.

4. L'economia camperola pot ésser considerada històricament des de diversos angles —econòmic, social, cultural, etc.—. En aquest treball, ens centrarem en les seves funcions, que examinarem en termes de producció i força de treball; també tindrem en compte el nivell de coneixement i l'habilitat camperola com una condició per a les decisions econòmiques i llur execució.

5. En el període de desenvolupament que estudiem, l'economia camperola se'ns apareix en dues situacions socials i legals diferents: com una propietat no-independent i com una propietat independent. Pensem no tant en els problemes de propietat legal i formal de la terra i de la plena propietat, sinó més aviat en tot l'embolic de condicionants resultants de les dependències legals i generadors de conseqüències econòmiques definides respecte a la tinença camperola i els seus ingressos, a saber:

a) en una tinença no-independent (dins el marc de la servitud personal, d'una servitud de la gleba més estricta, d'un arrendament a curt terme), una sèrie de decisions econòmiques relatives a la tinença camperola són fetes des de fora d'ella i des del punt de vista dels interessos d'una propietat superior a la camperola; aquest sistema fou eliminat per les reformes agràries, dutes a terme a la majoria dels països europeus al segle XIX;

b) en una tinença independent (després de la manumissió o sota un arrendament a llarg terme), les decisions econòmiques bàsiques es prenen dins la tinença camperola i dins el marc dels seus interessos tal com els concebien en aquell moment; això, per la resta, no exclou decisions a voltes imposades des de l'exterior —en aquest cas per l'estat.

6. La tinença camperola —inicialment, almenys— es caracteritza pel fet que teòricament podia existir (com ja hem indicat) com una unitat quasi autàrquica, sense llaços amb el món exterior, perquè la seva pròpia producció podia satisfer les necessitats bàsiques de consum de la família, la reposició dels mitjans de producció (llavor, bestiar, etc.) hi podia tenir lloc, la força de treball també podia ésser reposada, i el caràcter repetitiu del treball no exigia complementar els coneixements i l'experiència posseïdes.

7. En realitat, l'economia camperola de tipus autàrquic no existia a causa de:

a) fluctuacions del nivell de producció; com més baixos són els nivells de conreu i menors les possibilitats d'acumulació, més grans eren aquestes fluctuacions;

b) la impossibilitat de satisfer mitjançant la producció pròpia totes les necessitats de consum (per exemple, la sal) o les necessitats productives (per exemple, les eines de metall);

c) les fluctuacions naturals de la força de treball a disposició (les dimensions i l'estructura de la família) alhora amb fluctuacions estacionals de demanda de força de treball dins la tinença;

d) la impossibilitat d'aïllament complet de la influència exterior i de les pressions d'altres unitats i institucions (la comunitat, el senyor feudal, l'Església, l'estat).

8. La noció d'economia camperola tancada, autosuficient, ens serà, això no obstant, útil en futurs raonaments nostres perquè:

a) podem utilitzar-la com a punt fiducial per a afirmar l'avanç de l'evolució de l'economia camperola (una evolució concebuda com si s'allunyés d'aquest «tipus ideal»);

b) l'economia camperola revertia a formes de relativa autosuficiència com a mitjà de sobreviure en períodes difícils de regressió o depressió econòmica.

9. L'economia camperola, per norma, no apareix aïllada, sinó dins el marc espacial del llogaret i dins el marc social de la comunitat rural. Això afecta la seva situació econòmica (treball obligatori al camp, ús conjunt de la terra), la seva situació social (solidaritat i comunitat d'interessos i aspiracions) i la seva situació cultural (similaritat d'idees i models). Tanmateix, les institucions del poble i la comunitat no són pre-requisits necessaris per a l'existència i el funcionament de l'economia camperola i, amb vista a simplificar la nostra argumentació, no entrarem a analitzar-les més de prop.

III. La tinença camperola no-independent

1. Una tinença camperola no-independent, això és dependent —sota un sistema de connexions de dret públic i dret privat— d'una altra unitat econòmica superior (per exemple, l'estat o el senyor feudal), té dins d'aquesta unitat una definida funció subordinada; el grau de dependència i les condicions normals permeten un marge més o menys ample o estret d'independència a la tinença camperola —sobre la base, tanmateix, d'una divisió fixada i a voltes molt dife-

renciada dels ingressos en forma de productes, serveis, treball o contribucions en moneda—. A part aquesta participació en els ingressos d'una propietat camperola en virtut de la dependència legal, existeix també la participació en el rèdit d'una propietat camperola per part de l'estat, sovint de l'Església, a vegades també de la comunitat —encara que aquestes institucions reclamin drets semblants respecte a les tinences independents.

2. Segons el nivell de la seva producció, una tinença camperola no-independent pot trobar-se en situacions diferents, a saber:

a) Quan la producció d'una tinença camperola correspon en principi a les seves necessitats relatives al consum (i a la reproducció), ens trobem normalment davant d'una mena d'unitat de subsistència, on els serveis per a l'exterior (per exemple, a favor del senyor) es donaven en forma de treball o serveis. A la pràctica, tanmateix, les tinences camperoles amb una producció i un consum equilibrats són extremament rares; se'ns presenten com una font de manteniment per a la força de treball utilitzada en una altra part (la reserva senyorial, la manufactura), o també com a tinences auxiliars (a principis de l'edat mitjana), en tots dos casos en el supòsit que aquestes tinences tinguin un excedent considerable de mà d'obra. Nominalment, tanmateix, aquesta tinença no és lligada al món exterior per la seva producció i el seu consum, i la seva existència pot ésser resultat de decisions preses al marge d'aquest.

b) Quan la producció d'una tinença camperola no aconsegueix de cobrir les seves necessitats de consum (i reproducció), el dèficit existent dona per resultat, d'una banda, la manca de producte excedent per a portar al mercat o per a cobrir possibles prestacions en espècies (tributs, delmes) i, de l'altra, la necessitat d'obtenir els productes que falten de l'exterior. Com l'altre tipus de tinença, pot funcionar sobre la base d'una mà d'obra excedent que li permet d'obtenir els mitjans que manquen ja sia directament (per exemple, batre a canvi d'una part del gra, treballar per menjar o per una assignació en espècie), o indirectament (per exemple, per treball remunerat en metàl·lic). En aquest punt caldrà fer notar que, ateses les possibilitats limitades del camperol de prendre decisions, existeix una tendència, bé a elevar el nivell productiu de la pròpia explotació si això és factible, bé a fer marxar una part de la família, principalment els adolescents, de l'explotació, o —finalment— a reduir el consum (subnutrició) i la reproducció (una sembra espargida, desfer-se del bestiar més difícil d'alimentar, com ara substituir els cavalls per bous, etc.). Les tinences d'aquesta classe se'ns apareixen com una variant de la deficient unitat de subsistència, creades pel factor superior i encaminades a assegurar la força de treball, per exemple, per a la reserva senyorial; en aquest cas, també pot sorgir el problema dels mitjans per a defugir certes prestacions.

c) Una tinença camperola no-independent pot trobar-se en una situació en què el seu limitat excedent productiu sigui apropiat per factors superiors, per exemple, pel senyor en forma de tributs, per l'Església en forma de delmes i per l'estat en forma de tributs en espècie, encara que aquest darrer fenomen era molt infreqüent en el període estudiat. En lloc de tributs fixos, també pot tenir lloc —principalment en circumstàncies d'una economia més desenvolupada— una divisió de collites del tipus de la parceria, el pagament de l'arren-

dament en espècie, etc. En aquest cas, pensem en la situació en què la tinença camperola té un excedent productiu que li permet de defugir les seves obligacions però encara no de portar el seu producte al mercat; el producte sovint arriba al mercat a través del senyor, l'Església o l'administració, però això té lloc dins les activitats econòmiques dutes a terme per aquestes persones o institucions. En una tal situació, l'economia camperola no està lligada teòricament al mercat com a productor, i resta com a consumidor —si, en el darrer cas, ometem possibles ingressos obtinguts fora de la tinença—. Una certa variant de la situació suara descrita ocorre quan les càrregues monetàries (renda, impostos) obliguen el camperol a vendre tot l'excedent per tal de lliurar-se'n. La tinença camperola esdevé, doncs, fins a un cert punt, un productor lligat al mercat però no encara un consumidor de productes no-agrícoles disponibles en el mercat. En conjunt, és un tipus d'economia bastant infreqüent a la pràctica i resultant de decisions externes i no de les decisions del pagès mateix; els seus interessos el forçaran a incrementar l'excedent per tal d'obtenir-ne una part per a la seva disposició (a través de l'increment de producció o la reducció del consum), o a aprofitar-se de la possible reserva de força de treball o, finalment, si els seus coneixements i la situació ho permeten, a cercar vies de reduir els obstacles exteriors.

d) Una tinença camperola no-independent que tingués a la seva disposició un excedent productiu —després de fer cara a les seves necessitats i de lliurar-se de les càrregues externes— permetia al pagès una certa capacitat de maniobra econòmica i, possiblement, d'assolir directament el mecanisme de mercat. Aquest excedent podia utilitzar-lo per a acumular reserves en el cas de males collites (estabilització de la situació de la tinença), o com a mitjà d'incrementar la producció (extensió de la ramaderia, espessiment de la sembrada o de l'extensió de la zona sembrada); en circumstàncies més primitives, podia utilitzar-lo com a mitjà d'intercanvi per d'altres productes que necessités o a canvi de treball i prestacions; finalment, aquest excedent podia vendre'l per diners, que oferien un camp de maniobra més ampli. En aquesta situació, la tinença camperola esdevenia lligada al mercat que els seus productes assolien, i les possibilitats futures de decisions econòmiques i de determinar la posició de la tinença camperola depenien de la manera en què es gastaven els diners obtinguts així.

e) Si bé la tendència del camperol a portar els seus productes al mercat no necessita cap motivació especial, la manera de gastar els diners obtinguts resta una qüestió personal. Això no és aplicable, naturalment, a les càrregues monetàries suara esmentades, sinó a la manera d'utilitzar els fons per als propis propòsits i necessitats. La manera més simple era comprar els béns de consum necessaris, com la sal, les begudes, la roba i el calçat, els utensilis domèstics, etc. En aquest respecte, existien necessitats constants, i satisfer-les era qüestió només de tenir mitjans per a comprar-les. D'un caràcter més estrictament econòmic podien ésser les compres amb vista a la inversió, com la ramaderia, eines, a vegades materials de construcció —encara que sovint substituïnt els mitjans desgastats per uns de nous més que no pas expandint els instruments productius—. Una tendència natural consistia també a guardar una part dels diners com a reserva per a les despeses extraordinàries; aquesta reserva s'utilitzava a vegades per a

obtenir ingressos addicionals, per exemple, a través de préstecs a curt termini. Cal fer notar que en les condicions d'una tinença camperola no-independent, aquesta acumulació de reserves monetàries —si és que era possible— implicava sovint el perill que el senyor apugés les càrregues, el qual podia apropiat-se així de l'excedent monetari de la tinença camperola.

f) La tendència natural de la tinença camperola que obtenia un excedent monetari de la seva producció seria l'expansió a través de les compres de terra i de ramat, el lloguer de treballadors, etc., per tal d'obtenir un increment addicional dels ingressos. En la situació de la tinença camperola dependent, això tenia lloc rarament, per dues raons. En primer lloc, el principi d'ocupar un lloc determinat en l'estructura social i d'acontentar-se amb el que hom tenia era àmpliament proclamat i sembla haver estat profundament arrelat en la mentalitat camperola; això no contribuïa a imprimir dinamisme a l'economia. En segon lloc, l'expansió d'una tinença camperola no-independent implicava nous obstacles i depenia de la decisió del senyor i no del pagès, que per ell mateix no podia comprar un altre tros de terra, augmentar significativament el ramat que pasturava als terrenys comunals, etc. Només podia llaurar d'amagat les terres comunals i incrementar el ramat a poc a poc; en circumstàncies extremament favorables, podia arrendar a curt termini terra vacant, no utilitzada per d'altres. En resum, podríem dir que la dependència legal no era, en conjunt, favorable a l'expansió i al desenvolupament dinàmic de l'economia camperola, tant perquè una part considerable dels ingressos eren interceptats pel senyor, com perquè aquesta part podia ésser fàcilment augmentada arran d'una expansió de l'economia camperola. Un creixement dinàmic de l'economia camperola exigia la restricció i després l'abolició de la dependència legal, que no tan sols reduïa les possibilitats d'acumulació, sinó que posava en qüestió els avantatges d'incrementar la producció.

3. Una tinença camperola no-independent pot trobar-se en diferents situacions, segons les proporcions de la força de treball a la seva disposició, a saber:

a) Una tinença camperola que tingui a la seva disposició tanta mà d'obra com necessiti, és més aviat una noció teòrica, que denota a la pràctica una tinença que no utilitza mà d'obra exterior i que no subministra la seva mà d'obra a d'altres tinences. Aquesta situació no requereix en absolut que la quantitat de mà d'obra disponible correspongui estrictament a la demanda, especialment amb vista a la intensificació estacional del treball al camp. Caldria recordar, en aquest respecte, que les tinences camperoles no-independents tenien, per norma, l'obligació de donar treball o serveis no pagats al senyor i, per tal de complir-la, calia tenir una certa reserva, a vegades força considerable, de mà d'obra dins de la tinença camperola.

b) Un dèficit de mà d'obra en una tinença camperola pot resoldre's simplement llogant força de treball addicional de forma permanent o estacional. Això, tanmateix, no és sempre factible en una tinença no-independent; depèn tant de l'obtenció d'una producció excedent per a remunerar els homes contractats —la qual cosa és relativament fàcil—, com de trobar mà d'obra lliure, la qual cosa és normalment difícil en un sistema de servitud estricta. Tant l'increment de l'eficàcia del treball (en el període anterior a la mecanització) com la

variació de perfil de l'economia (per exemple, passant del conreu de la terra a la ramaderia) rarament podien entrar en joc, naturalment, perquè això depenia del consentiment del senyor de la terra, com també una reducció de la superfície agrícola o la remissió del treball i els serveis obligatoris amb diners. D'altra banda, incomplir el treball obligatori o reduir a la pràctica l'extensió dels conreus (per exemple, reduint l'àrea de sembra), sense el consentiment del senyor, era exposar-se a greus conseqüències, inclosa l'expulsió del pagès de la seva tinença. A la pràctica, per tant, el resultat fou una certa extensificació de la producció (despesa reduïda de treball per unitat de superfície), amb una tendència al mateix temps a engrandir la família (mantenint parents més llunyans, matrimonis més joves). Sembla, de tota manera, que el dèficit perdurable de força de treball tingué conseqüències serioses: un declivi de la producció a les tinences camperoles, i fins i tot la pèrdua de la propietat per part de la família camperola. Això és clarament comprovat en casos en què el senyor prengué llurs tinences a famílies camperoles senceres.

c) Tinences camperoles no-independents que tinguessin a la seva disposició un excedent de mà d'obra, un excedent real àdhuc després de prestar el treball i els serveis obligatoris, semblen haver estat freqüents, especialment si hom té en compte períodes de petita intensitat de treball al camp. Des del punt de vista dels interessos del pagès, aquest excedent, si no es posava en explotació, podia comportar —segons les seves proporcions— una reducció i fins i tot una eliminació del producte excedent per a la venda, i, per tant, un retorn a una economia més tancada. La solució més simple a una tal situació consistia en el fet que la mà d'obra excedent, com ara els adolescents, marxessin de l'explotació de manera permanent o bé estacional; això, tanmateix, depenia del consentiment del senyor a qui no li interessava perdre els seus serfs o fins i tot la mà d'obra de reserva al poble. A la pràctica, aquestes prohibicions eren eludides en part, especialment pel que fa al treball estacional, però això no era sempre suficient. D'altra banda, a l'abast de les pròpies decisions econòmiques del pagès hi havia bàsicament la reducció quantitativa de consum (subnutrició), la seva reducció qualitativa (menjar els productes més barats per tal de vendre els més cars), i tendències maltusianes (matrimoni tardà). Només en una petita mesura el pagès podia trobar una solució a les seves dificultats tot canviant el perfil de la seva economia (per exemple, l'expansió de l'horta, la reducció de la ramaderia), perquè qualsevol canvi important en el perfil productiu de la tinença camperola depenia d'una decisió presa pel senyor, i no pel pagès. Finalment, les possibilitats d'obtenir uns possibles ingressos addicionals del treball artesà (per exemple, teixint) dins la tinença camperola i utilitzar la mà d'obra excedent d'aquesta manera, depenia de factors externs (per exemple, desembocament mercantívol, especialització regional).

4. Una tinença camperola no-independent pot trobar-se en diferents situacions, segons el nivell de coneixement i experiència del pagès que la porti, a saber:

a) En principi, un fenomen típic observat al llarg de diversos segles era un coneixement agrícola més aviat estable, tradicional, transmès de generació en generació i que corresponia a les necessitats de l'economia camperola en un

estadi determinat de desenvolupament. Això, d'altra banda, no exclou una acumulació gradual d'experiència i observacions per part dels pagesos; n'és una prova l'extensió de l'ús d'utensilis de treball millorats (com ara arades, rascles i d'altres eines amb parts de ferro), o millores en els mètodes de conreu (una llaurada més atenta, una fertilització més bona, que va més enllà del sistema de tres camps, etc.). Aquests canvis tenien lloc lentament, tot i que els observadors trobaven a voltes que l'experiència del pagès en aquest respecte era superior al coneixement dels qui treballaven les finques del senyor.

b) Amb un nivell de coneixements agrícoles generalment estable entre els pagesos, hi havia en aquest aspecte exemples de deficiència relativa. La incompetència en l'agricultura, anomenada sovint despreocupació, podia portar al declivi gradual de la tinença camperola o a la interferència exterior, de manera que el pagès era desposseït de la seva tinença pel senyor. En un període més tardà, en els anys en què es propagava el desenvolupament de l'agricultura, sorgiren tendències per part del senyor a disseminar el coneixement agrícola entre els pagesos que ho volien; fou, tanmateix, un període de reforma de l'estructura agrària i d'emancipació de les tinences camperoles, i aquests fenòmens difícilment poden ésser considerats com a característics de l'economia camperola no-independent, la qual, després de tot, era en decadència en aquell moment.

c) L'acumulació de coneixements i d'experiència podia portar a la situació en què els coneixements del pagès excedissin les necessitats de la seva pròpia tinença. Aquests coneixements no provenien de l'educació escolar, perquè l'educació directament accessible al pagès (com ara les escoles parroquials) no oferien gaire en aquest respecte, i per al fill del pagès que anés a la ciutat a estudiar el retorn al poble i a l'agricultura era, per norma, exclòs. D'altra banda, tanmateix, les condicions deteriorades de l'agricultura, el grau creixent d'interceptació de l'ingrés per part del senyor o d'institucions externes, podia portar a una desproporció entre allò que en realitat succeïa i allò que podria haver existit i les condicions en què podria haver funcionat l'economia camperola en opinió del pagès. Això menà a tensions socials, a diverses formes de resistència pagesa —des d'evitar les càrregues, o fugir, a la lluita directa—. Respecte a això cal dir que les idees dels pagesos sobre allò que haurien d'ésser les coses no eren —sobretot al principi— de caràcter constructiu, és a dir, no postulaven canvis a res de nou, sinó que eren d'un caràcter peculiarment conservador, és a dir, demanaven una restauració de les antigues relacions, realment o ficticiament millors, i actualment inexistents.

5. Una tinença camperola no-independent es trobava, per norma, en una situació que oferia poques possibilitats de desenvolupament pel que fa a la producció, la utilització de la mà d'obra, i el nivell de coneixements i d'habilitat agrícoles. Era difícil d'atènyer un creixement significatiu de la producció i de convertir-la en producció de mercaderies, assolint així un consum creixent; també era difícil d'aconseguir una millora important en la utilització racional de la mà d'obra, o en el coneixement i la perícia agrícoles. De qualsevol manera, el desenvolupament de les tinences camperoles no-independents progressà molt a poc a poc, de manera vacil·lant, i per norma amb retard en comparació de les tinences camperoles que havien esdevingut independents abans. Al mateix temps,

tanmateix, les tinences camperoles no-independents eren menys exposades a ésser afectades per canvis desfavorables en el mercat; essent menys lligades al mercat, els era més fàcil de sobreviure a les depressions, i a vegades obtenien ajuda i protecció del senyor de la terra, el qual, per norma, no estava interessat en la fallida i ruïna d'una tinença camperola: després de tot, compartia els seus ingressos.

IV. *La tinença camperola independent*

1. El terme «tinença camperola independent» no denota necessàriament, al nostre parer, només una tinença camperola que és plena propietat del pagès en les condicions de la situació de mercat de l'era capitalista. També incloem en aquesta categoria tinences de les quals el pagès només era l'usufructuari, però en condicions fixes a llarg terme, i en què les decisions econòmiques són deixades a mans del pagès que explota la tinença. La qüestió per a nosaltres no és tant la divisió dels ingressos (per exemple, a través d'un arrendament fixat d'antuvi), sinó la independència en l'agricultura, la possibilitat de determinar l'aprofitabilitat i la capacitat de guany de la tinença sense referir-nos a factors externs (excepte la influència de l'estat, naturalment) que regulin la seva estructura, el perfil, l'organització i l'aprofitabilitat.

2. La situació d'una tinença camperola independent depèn en primer lloc de si té un excedent productiu o no.

a) Com en el cas de la tinença no-independent, una tinença camperola amb una producció de proporcions corresponents a les necessitats del seu propi consum (i reproducció) és un fenomen rar, tant per la impossibilitat d'aïllar-la del món exterior, com perquè una tal regulació de la producció en proporció a les necessitats no seria gens remunerativa. Per tant, pot existir i funcionar només en el supòsit que tingui a disposició una mà d'obra excedent utilitzada per a assegurar els mitjans necessaris per a descarregar-se de les obligacions exteriors (impostos sobretot) i els productes requerits dins de la tinença mateixa.

b) Una tinença camperola independent la producció de la qual no cobreixi les seves pròpies necessitats de consum (i reproducció) és també un cas peculiar, incompatible amb la noció de tinença camperola com a unitat econòmica. Només pot existir normalment en la mesura en què posseeix un excedent considerable de màs d'obra —però aleshores esdevé una de les fonts de manteniment de la família camperola, més que la base principal de la seva existència—. Tanmateix, l'existència d'una tal tinença que no satisfà plenament les necessitats de la família camperola ofereix a les altres explotacions o unitats industrials de la rodalia més pròxima la possibilitat d'obtenir mà d'obra permanent o estacional particularment barata. D'altra banda, en el cas que no hi hagi possibilitat de col·locació a la rodalia o fins i tot en absència de mà d'obra excedent, la situació esdevé difícil de resoldre perquè un increment de la producció a través de la intensificació o especialització (com és ara un canvi del perfil de l'economia) requereix per norma considerables despeses financeres; això és usualment impossible per als propis recursos i el crèdit és difícil d'obtenir i només en un període posterior

a aquest. El que restava a l'abast de les possibles decisions dels pagesos era o una dràstica reducció del propi consum o bé abandonar la parcel·la totalment o parcialment.

c) Una tinença camperola independent que obtingui un excedent productiu és, en principi, un fet típic d'aquesta mena de tinences —i aquest és l'element decisiu de llur real independència econòmica—. En absència d'una dependència estreta del senyor, aquest excedent pot ésser dut en gran part al mercat, encara que en el cas d'aquestes tinences, també, pot tenir lloc l'acumulació de reserves en previsió de males collites, o bé la utilització de l'excedent per a una expansió de la producció o per a l'intercanvi directe de productes per altres productes o serveis necessaris. Quan l'excedent té proporcions limitades, una millora del nivell de consum intern dins la tinença camperola serà menys probable.

d) La variant més interessant a les nostres consideracions i, a la pràctica, probablement la més interessant per al pagès també, consisteix a vendre el producte excedent de la tinença i a disposar dels diners així obtinguts. Les despeses inclouran naturalment els pagaments obligatoris (impostos, possiblement arrendaments) que no són subjectes a la lliure opció econòmica del pagès. Depèn de la pròpia decisió del pagès, d'altra banda, la manera d'emprar els diners obtinguts per a les despeses de consum, com la compra de certs productes alimentaris (sal, begudes, etc.) —encara que respecte a això els costums de consum dels pagesos canvien molt a poc a poc—; després, la compra de certs productes artesans (teles, eines de la casa, etc.). Una categoria a part de les despeses comprendria les compres relacionades amb el funcionament normal de l'explotació (per exemple, reposició de les eines gastades, compres de bestiar jove, etc.). Si, després d'haver fet cara a aquestes necessitats corrents, el pagès aconsegueix de guardar una mica de diners sobrers, es troba davant l'alternativa d'expandir la seva tinença i la seva producció, o d'utilitzar els diners d'una altra manera (reserva per a les futures despeses, usura a petita escala, etc.).

e) La decisió d'emprar els diners guanyats per a una expansió addicional de la tinença camperola i de la seva producció pot ésser duta a terme de dues maneres. En el primer cas, es tractaria del desenvolupament extensiu, és a dir, d'engrandir les dimensions de la tinença per tal d'assolir un increment corresponent de la producció i dels ingressos. En principi, per tant, seria qüestió de comprar un altre tros de terra (o, possiblement, prendre un arrendament addicional), comprar més bestiar i eines, engrandir les construccions agrícoles, llogar treballadors permanents o temporers. Un tal programa és conseqüent amb la manera de pensar tradicional del pagès, i no requereix nous coneixements o experiència; d'altra banda, exigeix considerables despeses de diners (especialment per a comprar terra), i és condicionat, doncs, per una acumulació perllongada de mitjans financers o per l'obtenció d'un crèdit —cosa que no sol passar en el primer període. La forma més freqüent d'una tal expansió tradicional de la tinença i de la seva producció consistia en un complement gradual del seu equipament (estoc, eines, edificis), a arrendar o comprar trossos de terra, per a assolir un engrandiment de la tinença i de la seva producció després d'anys d'estalvis i esforços.

f) Exigint una manera de pensar diferent i, sobretot, un distint nivell de

coneixements i experiència, així com un cert discerniment respecte a la situació del mercat, trobem les inversions en una tinença camperola destinades a incrementar la seva profitabilitat tot canviant el perfil productiu. En un cas així, pot prendre's la decisió de canviar el centre de gravetat a l'exploració, per exemple, de la producció cerealícola a la producció animal (per als productes lactis, carn o llana) —que requereix la compra de bestiar, una expansió dels edificis i la producció d'aliments—. Una altra decisió pot concernir el conreu de noves classes de plantes de consum (per exemple, patates, blat de moro) o de farratge (per exemple, les plantes papilionàcies) que exigeix una altra vegada un cert discerniment en les condicions del mercat i una quantitat adequada d'habilitat. Finalment, pot tractar-se de la producció de plantes industrials (lli, tabac, oleaginoses, etc.).

g) Unes exigències similars es plantegen pel que fa a una intensificació de la producció continuada, a través de mètodes de conreu més racionals (un sistema diferent, fertilització incrementada, selecció de la llavor), l'ús d'eines més bones, noves espècies animals, etc. Tanmateix, només aquesta intensificació, concebuda en general de la producció d'una tinença camperola sense canviar-ne el perfil, és particularment difícil perquè exigeix coneixements i habilitats de nou tipus i a la pràctica s'estén al llarg de molts anys i generacions, i per norma és més lenta que la possible especialització fragmentària esmentada més amunt. Com ja hem indicat, l'especialització i la intensificació de la producció resulta d'un discerniment en afers de mercat; un bon coneixement del mercat pot portar a futures innovacions —en aquest cas relatives a la forma, el temps i el lloc de les vendes, per tal d'obtenir condicions més convenients i un increment addicional dels ingressos.

3. La situació de la tinença camperola depèn també fins a un cert punt dels recursos de la mà d'obra de què es disposa, a saber:

a) Podem suposar l'existència de paritat entre la quantitat de mà d'obra necessitada per una tinença camperola i la quantitat posseïda; això, tanmateix, seria una suposició teòrica que significa que un tal equilibri és econòmicament justificat, però a la pràctica és difícil d'esbrinar. Caldria subratllar, malgrat tot, que acostar-se a aquest equilibri és molt més fàcil en una tinença camperola independent que en una de no-independent, a causa de la possibilitat d'affluència i reflux de la mà d'obra.

b) En una tinença camperola independent pot existir un dèficit de mà d'obra de què es disposa en relació amb les necessitats. Aquesta situació és relativament fàcil de resoldre quan existeix una oferta de mà d'obra al camp i quan la relació entre salaris i els preus dels productes agrícoles és favorable a l'arrendador. Amb tot, aquestes circumstàncies no són sempre presents, especialment respecte a la relació de preus i als mitjans de què disposa la tinença camperola per a la remuneració de l'obrer llogat temporalment o permanentment. Quan la primera solució, és a dir una addició a la mà d'obra, és difícil, aleshores existeix una segona solució possible: una reducció de les dimensions de la tinença (venent o arrendant una part de la terra). En realitat, el pagès rarament decidia de prendre la darrera via. Més aviat, per la força de la inèrcia, passaria a un sistema més extensiu d'economia (menys despesa de treball per unitat de super-

fície) —la qual cosa, naturalment, afecta l'aprofitabilitat de l'agricultura—. Sovint apareix, doncs, la tendència a engrandir la família camperola (posant parents més llunyans sota el propi sostre, matrimonis més joves), tot i que això no reporta efectes ràpids.

Finalment, un bon discerniment en les tècniques agrícoles i en la situació del mercat poden portar a un canvi en el perfil productiu de la tinença en passar d'una producció més consumidora de treball a una de menys consumidora de treball (per exemple, l'expansió de la ramaderia a expenses de l'agricultura) o, en temps posteriors, a una mecanització gradual de les feines més àrdues (per exemple, la sega del farratge, batre). Pel que fa a l'economia camperola, tanmateix, aquests canvis, per norma, vénen després dels límits cronològics de l'etapa inicial de la revolució industrial.

c) En una tinença camperola independent, especialment en una de petita, pot existir un excedent permanent de mà d'obra. Aquesta situació pot tenir efectes determinants —des de resignar-se a la situació amb una passivitat total a utilitzar la mà d'obra excedent com un factor de desenvolupament—. En el primer cas, la presència de mà d'obra excedent té efectes negatius, ja que el possible excedent productiu destinat a la venda es redueix; mena també a restriccions quantitatives i qualitatives del consum i a tendències maltusianes. El manteniment d'una tal subcol·locació rural latent no oferia cap mena de possibilitats per a un desenvolupament de la tinença i podria ésser només una etapa de transició; una solució més correcta consistia en el fet que una part de la mà d'obra, en particular els adolescents, deixessin la masia permanentment o periòdicament. Una tal marxa de la masia depenia, és clar, de les possibilitats de trobar feina —al poble o a la ciutat—, en particular en empreses i serveis artesans, més tard en la naixent indústria. Tanmateix, ja que al mercat de treball la demanda no era sempre prou forta, i abandonar el poble o la masia exigia sobrepassar una barrera psicològica, una solució no pas menys freqüent consistia a guanyar-se difícilment la vida, temporalment o permanentment, dins de la tinença. Això podia implicar feina de tipus artesà (teixint, fent roba, etc.), però solucions d'aquesta mena exigien un *marketing* organitzat, com a mínim en forma de desemborsament o d'iniciativa de l'exterior. Cap de les situacions citades més amunt no tenia un efecte dinamitzador sobre la tinença camperola mateixa; frenaven possibles innovacions en l'agricultura i sobretot obstruïen la mecanització del treball; si no era que estalvis addicionals regulars o freqüents dels membres de la família camperola donessin per resultat pràcticament un canvi en l'equilibri de mà d'obra, la desaparició del seu excedent i l'afluència de diners estalviats fora de la masia.

La utilització de la mà d'obra excedent dins la tinença camperola era difícil, ja que exigia coneixements addicionals i mitjans financers més o menys grans. Una manera d'emprar aquesta reserva de mà d'obra consistia a canviar el perfil de la producció o d'una seva part, o en la plena especialització en una producció més consumidora de treball (per exemple, horticultura orientada al mercat) si les condicions de venda ho permetien (per exemple, la proximitat de la ciutat). Basant-se en el bestiar i la mà d'obra a disposició, hom podia també emprendre feines especialitzades de transport, especialment en el període anterior a l'expansió.

sió dels ferrocarrils. Finalment —això, tanmateix, exigia mitjans financers considerables— hom podia expandir la pròpia tinença i fer-la rendible basant-se en mitjans obtinguts de treballar fora d'aquesta tinença o en el crèdit, perquè l'autofinançament de l'expansió d'una tinença amb un excedent considerable de mà d'obra era molt difícil d'aconseguir.

4. La situació d'una tinença independent depèn fins a un cert punt del nivell de coneixements i d'experiència del pagès propietari de la tinença, a saber:

a) Quan els coneixements i l'experiència d'un pagès són a un nivell estable, que es corresponen amb les necessitats de dirigir una explotació a un estadi donat de desenvolupament, podem parlar només d'economia camperola tradicional sense perspectives de creixement. Aquesta és, tanmateix, una concepció més aviat teòrica, perquè fins i tot en el procés de transformacions molt lentes té lloc una acumulació gradual d'experiències i observacions que poden donar resultats en circumstàncies favorables.

b) Casos en què els coneixements són inadequats per a les necessitats d'una tinença camperola són més perceptibles en l'observació, ja sia a escala individual o a escala social; en el darrer cas, observant els canvis que ocorren en l'agricultura d'alguns països i que tenen lloc en particular en tinences més grans (per exemple, en grans finques hisendades), trobem que l'economia camperola resta al nivell tradicional i retarda el progrés de l'agricultura en conjunt. Un nivell inadequat de coneixements i d'habilitat del pagès pot afectar la seva tinença de diverses maneres. En primer lloc, pot aparèixer un declivi gradual (extensificació) de la producció agrícola o animal; pot donar-se també una situació en què el pagès no pugui beneficiar-se de les facilitats de mercat existents per a la venda de productes obtinguts o en què la mà d'obra és malbaratada en restar inactiva a la masia quan podria trobar feina en qualsevol altra banda. També podem incloure ací casos de l'anomenada *gestió antieconòmica*, és a dir, la manca d'una regulació racional del consum i la reproducció en relació amb la producció i les seves necessitats, així com de les despeses en relació amb els ingressos. Casos d'aquesta mena són el resultat de la manca d'observació i regulació racionals de l'estat de l'economia, o de decisions econòmiques errònies, per exemple, d'una estimació excessivament optimista de les perspectives i, per tant, d'una caiguda en un endeutament excessiu. En resum, aquesta deficiència de coneixements i d'habilitat porta, en el cas d'una tinença camperola independent, a la devastació de la tinença i, més d'una vegada, a l'abandó d'aquesta per part de la família camperola, ja sia per llur pròpia i lliure voluntat (venent-la totalment o en part) o sota compulsió (venda per subhasta).

c) Un nivell de coneixements i habilitat que excedeixi les necessitats de la tinença camperola en condiciona el seu creixement en determinades circumstàncies favorables; tot i que és un pre-requisit necessari, no és una condició suficient d'aquest creixement. Aquests coneixements poden fer referència al món exterior, per exemple, a les possibilitats de trobar feina i de guanyar diners fora de la tinença, i portar a una utilització racional de l'excedent de mà d'obra. Pot referir-se també a les condicions de mercat i fer possible una col·locació més avantatjosa dels excedents productius al mercat i, com a conseqüència addicional d'un tal discerniment, portar a l'especialització i a l'increment de l'aprofitabilitat

de la tinença camperola. Aquestes darreres accions exigeixen nous recursos de coneixements, tant en el cas de l'expansió d'una tinença, o d'innovacions en la producció, com en el de mecanització. Tot això implica el càlcul dels futurs ingressos i l'ús del crèdit. Finalment, els coneixements pagesos que s'estenen més enllà del marc de la pròpia tinença del pagès, poden portar a un creixement de la consciència i l'activitat social i política de la pagesia, o la formulació o acceptació del programa de transformació social, econòmica o política de la societat. Tanmateix, aquestes etapes del desenvolupament de la consciència i activitat camperola ens porten a un període posterior als inicis de la revolució industrial.

5. És cert que la situació d'una tinença camperola independent ofereix possibilitats de desenvolupament i de modernització més grans que no pas en el cas d'una tinença no-independent, que forma part d'una entitat econòmica més gran; al mateix temps, tanmateix, la primera és exposada a perills més grans, resultat de circumstàncies exteriors que afecten directament la seva situació. Ací hi ha en joc no sols els efectes de fenòmens naturals com ara les calamitats elementals, dels canvis demogràfics, o els efectes de les accions de l'home sobre la natura (empobriment del sòl, erosió, desforestació, etc.), sinó també la influència de factors econòmics (del mercat en particular), de factors socials com ara els models de comportament, coherència de la família, mobilitat social, de factors culturals com ara els nivells d'educació general i especial o el sistema de valors reconeguts, finalment de factors polítics com la política social, econòmica i fiscal i les formes de govern. És cert que una tinença camperola basada en la terra és més durable, per norma, que altres tipus d'unitats econòmiques; tanmateix, els seus recursos són limitats i les formes d'ajuda (ajuda mútua dins la comunitat, assegurances, associacions de crèdit, organitzacions cooperatives) són bastant tardanes i no sempre efectives.

En aquestes circumstàncies, la tinença camperola independent és particularment sensible a les adversitats en forma de calamitats naturals (en absència de l'assegurança), a una situació desfavorable del mercat (baixos preus dels productes agrícoles i preus dels productes industrials que s'apugen), a la manca de lloc en el mercat de treball per a l'excedent de la població rural, a un crèdit massa expansiu, etc. També pot ser durament colpida pel sistema fiscal estatal o per canvis en el camp de la política agrària —avantatjosos per a alguns grups de tinençes, desavantatjosos per a d'altres.

La imperfecció de les decisions econòmiques del pagès pot afectar, també més acusadament que en el cas d'una tinença no-independent, les perspectives de desenvolupament o fins i tot l'existència d'una tinença camperola independent. Això és cert, per exemple, respecte a una tria incorrecta de la direcció de l'especialització de la producció, als costos excessius de les innovacions i a l'expansió o identificació de la producció en proporció als efectes obtinguts, a l'acompliment incompetent del programa econòmic adoptat (per exemple, a causa de la manca de qualificació), a la no aprofitabilitat del crèdit aconseguit, etc. Aquestes circumstàncies desavantatjoses, portades per factors exteriors inesperats i per decisions errònies, poden donar per resultat un declivi de la remunerativitat de la tinença i el seu endeutament i, per tant, una venda parcial o la pèrdua total del títol de propietat (o del títol d'usdefruit). Eren casos que ocorrien sovint, espe-

cialment pel que fa a les tinences camperoles més petites, menys riques i menys remuneratives; portaren al retrocés d'aquestes tinences a favor de les més grans i més fortes. Aquest procés no és pas equivalent a una crisi general de l'economia camperola; marca la desaparició del tipus més feble i econòmicament menys efectiu i, al mateix temps, la concentració de la superfície i la producció agrícoles en tinences més grans, més ben equipades i més remuneratives. Tanmateix, l'ascensió i el predomini de l'economia camperola fortament comercialitzada i mecanitzada va més enllà del que definim com el primer període de la revolució industrial.

V. *L'economia camperola i la revolució industrial*

Podem aventurar l'opinió que els processos d'industrialització moderna o allò que altrament anomenem la revolució industrial foren el factor més transcendental en la història de la tinença camperola, perquè iniciaren l'eliminació gradual de la vida econòmica de la cèl·lula tradicional de producció basada en la família i que donava feina i mantenia la major part de la població. D'ací la importància històrica del problema.

En la recerca i les discussions hagudes fins ara sobre la revolució industrial, s'ha insistit cada vegada més en la relació estreta entre la situació de l'agricultura i el desenvolupament de la indústria. Ha estat formulada la teoria, en gran part verificada en els darrers anys, en el sentit que, sense transformacions prèvies o almenys simultànies en l'agricultura, els processos més significatius d'industrialització no haurien estat possibles —és a dir, la revolució industrial no hauria tingut lloc—. Subscriuim plenament aquesta teoria; creiem, tanmateix, que per tal de verificar-la d'una manera convincent, hauríem d'anar més enllà referint-nos al terme general «d'agricultura» com una branca definida de l'economia i investigant les relacions entre «agricultura» i «indústria»; això implica considerar l'estructura més profunda d'aquesta interacció. Aquesta estructura més profunda, o, més exactament, el mecanisme d'estímul mutu de la indústria i l'agricultura difícilment pot ésser recreat sense investigar la tinença camperola, per la simple raó que la tinença camperola, els models de la qual han estat presentats en la part precedent d'aquest treball, fou durant segles la unitat bàsica de producció en l'agricultura. Això vol dir que quan parlem de transformacions en l'agricultura, estem parlant indirectament del que passava a la tinença camperola. La qüestió és ara de fer-ho directament, també.

Quan considerem des de l'angle de la tinença camperola la teoria que un desenvolupament previ o simultani de l'agricultura és indispensable per als processos d'industrialització, el problema resultarà molt més complex que no podria semblar a primer cop d'ull. En la concisa formulació de P. Bairoch,¹ la teoria suara esmentada es basa en dues premisses. La primera d'aquestes premisses és

1. Cf. P. BAIROCH, «Agriculture and the Industrial Revolution, 1700-1914», a *The Fontana Economic History of Europe, The Industrial Revolution*, ed. C. M. CIPOLLA (Collins Fontana Books, 1973), ps. 452-506.

l'asserció que, atès el baix nivell de productivitat en l'agricultura, el pas d'una part de la mà d'obra de l'agricultura a la indústria és impossible sense un declivi de la producció agrícola comercialitzable com a resultat de la reducció de l'ocupació agrícola. Això significa que un increment de la productivitat de l'agricultura era indispensable per tal d'assegurar una col·locació industrial creixent i per a mantenir les proporcions de la producció agrícola almenys al nivell existent fins aleshores. La segona premissa consisteix a afirmar que, atesos els alts costos de transport, almenys fins als anys 1850-1880, no hi havia cap possibilitat de rompre aquest cercle viciós d'equilibri a un baix nivell, mitjançant la importació de productes agrícoles. La necessitat absoluta d'un augment previ en la productivitat de l'agricultura per tal d'estimular la industrialització i endegar la revolució industrial no desapareixerà fins després d'un considerable descens dels costos de transport, el sorgiment de grans diferències en els costos comparatius de producció entre països agrícoles i industrials, i el desenvolupament d'una agricultura que produeix barat als països no-europeus. D'altra banda, el desenvolupament del comerç internacional i la intensificació de l'especialització regional significaren un nou obstacle en el desenvolupament de la indústria —aquesta vegada en els països que venien profitosament llurs productes agrícoles.

La segona de les premisses suara citades és totalment correcta. Pot demostrar-se estadísticament que a cap país les importacions de productes alimentaris no tingueren un paper essencial en el període inicial de la revolució industrial i en les seves primeres etapes. Podem dubtar, d'altra banda, de si la primera premissa pot servir per a comprovar la teoria de la interdependència del desenvolupament de la indústria i l'agricultura. Amb unes tècniques agrícoles que resten invariables, un declivi automàtic en la producció agrícola comercialitzable, proporcional al nombre de pagesos que passen a la indústria, podria ocórrer només en una agricultura concebuda com un sector racionalment organitzat de l'economia, on hi ha una quantitat constant de producte per treballador. Amb tot, en realitat, les relacions indústria-agricultura en el període considerat no es desenvoluparen directament, sinó a través de la tradicional tinença camperola i, en alguns països, també a través de l'intermediari d'una unitat agrícola més gran connectada amb les tinences camperoles), dirigida pel senyor. Si no tenim això en compte, el model proposat resulta tan abstracte que distorsiona essencialment la realitat.

La inclusió de la tinença camperola en el model d'interdependències funcionals revela de seguida els fets següents relatius a diversos països i posa en qüestió la vàlua de la premissa analitzada:

1. En el cas de les tinences camperoles no-independents, és a dir, les tinences de l'Europa central i oriental (*cf.* més amunt, apartat III), la principal barrera per al desenvolupament del sector industrial per part de l'agricultura no era el factor econòmic (per exemple, la baixa productivitat de l'agricultura), sinó el factor social, és a dir, la servitud dels pagesos, que els feia difícil abandonar el camp. Per aquesta raó, un corrent més considerable de força de treball de les àrees rurals a la indústria als països de l'Europa central i oriental no podia tenir lloc fins després de les reformes agràries del segle XIX, que eliminaren l'economia senyorial basada en la servitud.

2. Respecte a tots dos tipus de tinença camperola (l'independent i el no-independent), una anàlisi detallada indica l'existència al període pre-industrial d'una superpoblació agrària ja esmentada més amunt (apartat IV). Aquest fenomen, tan poc investigat en termes de números, és relacionat amb dos fets. El primer, l'estructura de la família, que era, en conjunt, més nombrosa i més patriarcal que en el període industrial; molt sovint no era tant la família com la «casa», per regla general més nombrosa que la família, el que constituïa la unitat demogràfica i econòmica. L'altre fet, potser més important des del nostre punt de vista, era el creixement de la població rural, perceptible ja al segle XVIII, que portà a la fragmentació de la terra i a la reducció de la superfície mitjana de les tinences.² Se suposa (com ara Armengaud) que la taxa d'increment de la població d'Europa es doblà a la segona meitat del segle XVIII. A més, als països on predominaven les tinences no-independents el senyor estava interessat a tenir la població més gran possible als seus pobles.³ En resum, podem dir que en el període immediatament precedent a la revolució industrial existia al camp una certa reserva creixent de força de treball, preparada —entre d'altres coses— per a ésser utilitzada per la indústria. El desenvolupament de la indústria domèstica al camp a tot Europa abans de la revolució industrial és una prova indirecta de les considerables reserves latents de mà d'obra.

3. Prenent nota del fet que existia al camp un cert excedent de mà d'obra, que excedia les necessitats de la tècnica tradicional de conreu, podem determinar també que la marxa d'un pagès del camp no sols no disminuïa la producció total i la producció comercialitzable, sinó que augmentava aquesta darrera (cf. l'apartat IV). A causa d'un consum reduït al camp, restava un excedent de productes agrícoles que podia ésser venut. Parlem ací de la coneguda tesi del desenvolupament del mercat interior que segueix les transformacions socials i que dona per resultat un nombre creixent de població que comprava aliments, així com d'altres productes. Portaven al mateix resultat, també, processos d'estratificació de la població rural que comportaren un creixement dels grups extrems de pagesos (és a dir, de les tinences no-independents i de les més grans).⁴ El desenvolupament del mercat interior, al mateix temps, no deixà d'intensificar els processos d'estratificació de la pagesia.

4. Anotarem finalment el fet repetidament observat de la demanda creixent i no pas decreixent de mà d'obra al camp, com a resultat del progrés de l'agricultura. En aquestes circumstàncies, el progrés a l'agricultura, en molts de casos, lluny d'abolir l'obstacle existent per al flux de mà d'obra a la indústria, creà un nou destorb.

2. Cf. F. DOVRING, «The Transformation of European Agriculture», a *The Cambridge Economic History of Europe*, vol. VI, *The Industrial Revolution and after: Incomes, Population, and Technological Change* (II), ed. per H. J. HABAKKUK i M. POSTAN (Cambridge, University Press, 1965), ps. 604-672.

3. W. KULA, *La seigneurie et la famille paysanne dans la Pologne du XVIIIe siècle*, «Annales E. S. C.» (1972), núms. 4-5, ps. 949-958.

4. Cf., per exemple, les anàlisis de V. LENIN contingudes a *El desenvolupament del capitalisme a Rússia* (1899).

VI. *Dos models de processos: Anglaterra i la resta d'Europa.*
Una anàlisi de l'exemple anglès

L'exemple d'Anglaterra, on la revolució agrària precedí la revolució industrial, sembla contradir, a primer cop d'ull, el nostre argument. Certament, a la majoria dels altres països les transformacions foren més o menys paral·leles i interconnectades. Òbviament, parlar d'una revolució agrària a la França del segle XVIII, anterior a la revolució industrial (o de l'anomenada nova agricultura d'aquest període a d'altres països), només pot ésser considerat com una metàfora antiquada.⁵ Tanmateix, ¿fou en realitat només l'increment previ en la productivitat de l'agricultura allò que féu possible a Anglaterra el flux de la població rural a la indústria? Mirant-ho des de l'angle de la tinença camperola revela que el problema és molt més complex.

A la llum de la investigació actual sobre el camp i l'agricultura, pot dir-se en general que existien dues causes principals, cronològicament diferenciades, del flux de població de les zones rurals a la indústria. La primera causa —vàlida aproximadament fins a mitjan segle XVIII— eren els tancaments de camps (*enclosures*), duts a terme per tal d'aconseguir un increment en la ramaderia; comportaren l'eliminació d'un nombre considerable de tinences camperoles. La segona causa, que no va aparèixer fins al període inicial de la revolució industrial i en les seves primeres etapes, fou l'increment considerable de la població, perceptible des de mitjan segle XVIII (la revolució demogràfica); no ens proposem d'entrar en les seves raons ací. Com a resultat d'aquest increment, aparegueren a les zones rurals certs grups marginals de població (tinences camperoles no-autosuficients) que no podien trobar lloc en l'agricultura i estaven a punt de passar a la indústria. Ja el 1953 J. D. Chambers en el seu conegut article⁶ assenyalava el fet que el paper principal en el subministrament de mà d'obra a la revolució industrial l'havia tingut l'increment de la població. Això, doncs, no era un procés lligat essencialment a l'augment de productivitat de l'agricultura. El progrés de les tècniques de conreu a les tinences camperoles (i a l'agricultura anglesa en general) tenia lloc paral·lelament al flux de població de sector agrícola a l'industrial, comportat per d'altres causes (els *enclosures*, l'augment de la població). Com ja indicarem després amb més detall, el progrés de l'agricultura anglesa (és a dir, l'augment de la productivitat de l'agricultura) creà una demanda de mà d'obra al camp i no en facilità la marxa. En el període de 1801 a 1851 la població agrícola a Anglaterra va créixer de 6,6 milions a 9,2 milions (Armen-gaud) i més tard, després d'un cert declivi, s'estabilitzà en un nivell relativament constant (com a molts d'altres països). A molts de països (inclosos els de l'Europa central i oriental) aquesta estabilització anà lligada a la marxa lenta dels processos d'industrialització, frenada —entre d'altres coses— per la situació ja esmentada del mercat internacional.

5. M. MORINEAU, *Les faux-semblants d'un démarrage économique: agriculture et démographie en France au XVIIIe siècle* (París 1971).

6. J. D. CHAMBERS, *Enclosure and Labour Supply in the Industrial Revolution*, «The Economic History Review», 2a. sèrie, vol. v (1953); reeditat a *Agriculture and Economic Growth in England 1650-1815*, ed. per E. L. JONES (Londres 1967), ps. 94-127.

Els tancaments de camps no només expliquen el flux de població del camp a les ciutats; també podríem relacionar-hi indirectament l'origen del progrés agrotècnic a Anglaterra previ a la revolució industrial. En altres paraules, els fenòmens suara citats tenien llur punt de partida en els processos que s'esdevenien com a resultat dels *enclosures*: la destrucció de les tinences camperoles tradicionals (això és, en gran manera, de la tinença autosuficient que no mostrava cap tendència als canvis en l'organització i les tècniques) i la desintegració de la comunitat rural tradicional. La tinença camperola tradicional (tant independent com no-independent), i només dins del seu marc el baix nivell de productivitat i d'altres factors, era la principal barrera en el camí de la industrialització. Aquesta obstrucció només podia ésser atenuada mitjançant canvis en l'estructura i el funcionament de la tinença camperola, i el canvi més radical consistia en l'eliminació gradual de les tinences camperoles tradicionals de la vida econòmica. Les coses prengueren un tombant ben radical respecte a un nombre considerable de tinences camperoles a Anglaterra; les que no foren eliminades, hagueren de conèixer canvis bàsics. Tots aquests processos anaren de la mà de la concentració creixent de terra en l'agricultura, ja sia en les mans dels pagesos més rics o en les dels grans terratinents —és a dir, amb el procés d'acumulació de terra—. Així, el procés de destrucció de les tinences camperoles tradicionals o dels canvis en llur estructura, tingué el seu revers en l'acumulació de terra que portà a l'ascensió de la gran propietat capitalista de la terra. En el cas de les tinences no-independents, l'abast dels canvis indispensables per als processos d'industrialització era molt més ampli que a les tinences independents. Hi havia en joc els processos següents: connexió amb el mercat, increment de la productivitat i l'eliminació de les estructures feudals. En el cas de les tinences independents, aquesta darrera barrera ja havia estat gairebé completament eliminada molt abans de la revolució industrial.

E. Boserup distingeix dues etapes en el creixement productiu de la tinença camperola: l'etapa de la intensificació i l'etapa de la modernització. La intensificació (un equivalent de la «innovació» en l'anàlisi de J. Thirsk) consisteix en la tendència a obtenir una productivitat augmentada per mitjà de millores —petites, per regla general— en les tècniques agrícoles existents; la modernització, d'altra banda, ja denota la utilització en l'agricultura de la indústria i dels avenços de la ciència.⁷ L'autora citada afirma correctament que la intensificació, essent un pre-requisit indispensable de la industrialització, no necessita anar acompanyat forçosament d'aquesta. Assenyala també que la intensificació per norma general té lloc en països amb recursos limitats de terra i agricultura. En països amb molta terra, l'agricultura extensiva pot coexistir àdhuc amb un alt grau d'industrialització, i en aquests casos és sempre un resultat de la pressió demogràfica.⁸ Sembla que podem citar almenys dos estimulants per a la intro-

7. E. BOSERUP, *Manpower and Demographic Problems in Peasant Economies which Industrialized Long Ago and Those which Industrialize Today* (treball preparat per al Col·loqui Internacional sobre l'Economia Camperola abans i durant el primer període de la Revolució Industrial, Białowieża-Białystok, setembre de 1973. D'ara endavant, quan citem treballs preparats per a aquesta sessió, afegirem entre parèntesis «Col·loqui»).

8. *Ibid.*

ducció d'innovacions tècniques en les tinences camperoles, que són —a més de la ja citada pressió demogràfica— l'impacte del mercat, és a dir, la demanda incrementada de productes agrícoles, relacionada amb els canvis en l'estructura de la població (el percentatge creixent de població no-agrícola i l'estratificació de la població rural). Aquest fou precisament el cas d'Anglaterra. Els tancaments de camps contribuïren a un increment de la producció industrial (tèxtil principalment) i indirectament al creixement del mercat interior.

En les seves paraules, J. Thirsk⁹ mostra de manera molt interessant com les innovacions s'estengueren al segle XVII entre diverses categories de pagesos a través dels contactes creixents amb el mercat (de primer, sobretot de representants de la *gentry* i la *yeomanry*). Un coneixement millor de les condicions de la producció conduïa a l'especialització, la interdependència de les regions creixia, els processos de diferenciació de la pagesia s'intensificaven. Una tinença camperola que prengué el camí de l'especialització esdevenia automàticament dependent del mercat. És important d'assenyalar que la intensificació de la producció que tenia lloc a les tinences camperoles comportava, en general, un alt consum de mà d'obra;¹⁰ només fou la modernització la que comportà estalvi de treball humà. Això, la intensificació, com ja hem indicat, no creà en absolut condicions per a un increment de la reserva de força de treball, disposada a deixar la tinença camperola i anar a la indústria. La pressió demogràfica que aparegué a les zones rurals amb més bon sòl donà per resultat la marxa de la població camperola a regions on el conreu era més difícil (per exemple, les regions de pastura) i l'expansió de l'àrea cultivable allà; també inspirà, en més gran mesura encara, el desenvolupament de diverses manufactures. Els artesans esdevingueren molt nombrosos al camp anglès abans de la revolució industrial; d'altra banda, no trencaren amb l'agricultura i produïen centenars de productes diferents, mentre llur producció assolí proporcions més i més massives.

D'aquesta manera tingué lloc, sobre la base de la interacció, el procés d'intensificació de l'agricultura i de desenvolupament de la indústria, en connexió amb el creixement del mercat —el procés que rebé la seva primera «gran empenya» arran dels *enclosures* del segle XVI—. Com a resultat d'aquest procés, la revolució agrària a Anglaterra, el començament de la qual data dels anys 1650-1700 (Chambers, G. E. Mingay, E. Kerridge), s'avançà a la revolució industrial. Com ja hem assenyalat, tanmateix, aquest anar al davant no seguia el model: primer l'agricultura, després la indústria; fou un llarg període de desenvolupament de l'agricultura i la indústria, que s'indueïen l'una a l'altra. Contra aquest fons, el fort increment de la població esdevingué un incentiu per a destruir l'equilibri entre agricultura i indústria a favor d'aquesta. En d'altres països aquestes etapes no foren tan diferenciades; aquesta és la causa per què, respecte a aquests països, no parlem de desenvolupament de l'agricultura que precedeix el desenvolupament, de la indústria, sinó del codesenvolupament d'aquestes dues

9. J. THIRSK, *The Peasant Economy of England in the Seventeenth Century* («Colloqui»).

10. Cf. J. D. CHAMBERS, *Enclosure and Labour Supply, a Agriculture and Economic Growth*, p. 112.

branques de l'economia. Tanmateix, de la nostra anàlisi es desprèn que a Anglaterra, també, aquest anar al davant del desenvolupament agrícola fou només aparent: des del segle XVI també existia a Anglaterra una interconnexió entre les diverses branques de l'economia que fou decisiva per al *take-off* revolucionari.

VII. Països d'industrialització posterior

La conjuntura excepcional que a Anglaterra donà per resultat un creixement equilibrat de totes les branques de l'economia i del mercat interior (inclòs el comerç exterior), preparava els fonaments d'un *take off* real de caràcter revolucionari, mentre que a tots els altres països d'Europa la revolució industrial fou un fenomen evolutiu, que s'estenia al llarg d'un període de temps. En aquest context és característica la discussió relativa a França, on, com és acceptat, la revolució industrial fou la segona després d'Anglaterra. Aquesta discussió (L. Dunham, F. Crouzet, W. W. Rostow, C. Fohlen, M. Lévy-Leboyer, J. Marczewski i d'altres) ha subratllat les dificultats de trobar un *take-off* distint i cronològicament precisat i de determinar quan podem dir que la revolució industrial té lloc. De qualsevol manera, hom no situa el pas de la barrera de la primera revolució industrial abans de mitjan segle XIX (els anys posteriors a mitjan segle XVIII són considerats com al període preliminar). En d'altres països la situació, parlant en general, era similar, tot i que en molts casos el *take-off* de la industrialització fou ben distint i les transformacions comportades per la industrialització foren d'abast més profund; sobretot el grau de destrucció de la tinença camperola tradicional fou més gran. A Alemanya el període fins a mitjan segle XIX també pot ésser considerat com a preliminar, però el punt de flexió essencial en la industrialització no tingué lloc fins després del 1870, i en particular al tombant dels segles XIX i XX. Als països escandinaus, també, el ritme de la industrialització no fou gaire intens fins a les darreres dècades del segle XIX. Això mateix és cert per a Rússia; allà, tanmateix, només foren d'importància decisiva les condicions creades per la revolució socialista. A la majoria de països europeus la revolució industrial no es completà fins a la Segona Guerra Mundial; canvis bàsics en aquest respecte només tingueren lloc després del 1945. Això és cert, en particular, per als països de l'Europa central i oriental.

En conjunt, podem veure que per a tots els països, a part Anglaterra, la noció de les primeres etapes de la revolució industrial i la del període preliminar, són extremament difícils de precisar estrictament; encara més, aquests fenòmens s'estengueren durant un llarg període de temps, des de mitjan segle XVIII fins ben entrat el segle XX. Això determina també els límits cronològics del procés de relacions entre la tinença camperola i la industrialització.

El model anglès de processos d'industrialització s'ha demostrat impossible de repetir en d'altres països; això donà per resultat, entre d'altres coses, la perllongada persistència de la tinença camperola tradicional. Recordem els elements bàsics d'aquest model:

1. els estímuls exteriors (*enclosures*) que posen en marxa processos de

destrucció de la tinença camperola, el flux de mà d'obra del camp a la indústria i el desenvolupament del mercat interior;

2. els processos mútuament induïts del creixement de la indústria i de la intensificació de la producció a les tinences camperoles, els quals preparaven les condicions per a la revolució industrial;

3. la revolució industrial i la modernització de les tinences camperoles, juntament amb la desaparició de les tinences més tradicionals.

En d'altres països la situació era altament diferenciada, de manera que no més pot proposar-se un model molt general respecte a aquests. El lent procés d'industrialització i de la transformació de la tinença camperola, amb diversos graus d'interdependència, resta el tret principal d'aquest model. Una acceleració del procés té lloc amb l'aparició de certs estímuls especials (les reformes agràries, el flux de capital, la influència específica del mercat exterior, la revolució social i econòmica, etc.). Malgrat les diverses menes d'acceleració, les transformacions continuaren tenint lloc d'una forma evolutiva. Quan assenyallem el caràcter evolutiu de les transformacions a l'economia camperola (és a dir, els processos d'intensificació i modernització, de desintegració de la comunitat rural tradicional, etc.) hauríem de notar al mateix temps l'afluïxament —sota l'impacte de molts factors nous— dels lligams entre el procés d'industrialització i la tinença camperola. A diferència del cas d'Anglaterra, els processos d'industrialització, inspirats per diversos factors, podien tenir lloc sense la intensificació i la modernització simultànies i paral·leles de les tinences camperoles. El caràcter evolutiu dels processos i la separació suara indicada, més o menys marcada, de la dinàmica de les transformacions a la indústria i de la dinàmica de les transformacions a l'economia camperola expliquen el fet que la tinença camperola sobrevisqués al llarg del segle XIX i àdhuc més tard, a despit dels avanços en els processos d'industrialització.

Mirem ara més de prop la diversitat ja esmentada dels lligams entre els processos d'industrialització i la tinença camperola. Això planteja en particular la qüestió relativa a la connexió entre els processos d'intensificació i modernització de les tinences camperoles i el problema de la força de treball per a la indústria i la qüestió relativa al caràcter i el mecanisme dels factors suara esmentats que separen els processos d'industrialització i els processos de transformació de la tinença camperola.

Podem afirmar en general que el nivell tècnic de les tinences camperoles, en conjunt baix al llarg de quasi tot el segle XIX, i en particular a la primera meitat d'aquest segle, no fou cap barrera al possible flux de població rural a la indústria. Al contrari, l'augment considerable de població camperola a la primera meitat del segle XIX i més tard i les estratificacions següents augmentaren la superpoblació agrària del camp. A la primera meitat del segle XIX la població d'Alemanya, Àustria, Itàlia, Espanya, França, els Països Baixos, Bèlgica, Suècia, Noruega, Finlàndia i Dinamarca va créixer en un 45 % (d'uns 113 a uns 155 milions), i en tot el segle XIX va créixer prop prop d'un 90 % (a uns 215 milions). El pas del camp a la indústria, que es desenvolupava lentament, va tenir més aviat petites proporcions. A cap país (tret d'Anglaterra) la indústria no era capaç d'absorbir plenament l'excedent de força de treball rural. A la primera

meitat del segle XIX la mà d'obra encara no estava sempre disposada a deixar el camp, però des de mitjan segle, quan el procés de fragmentació de les tinences avança considerablement i la industrialització no mostrava un dinamisme suficient, l'emigració esdevingué un mitjà important d'alleujar la superpoblació. Els efectes visibles de l'emigració —l'aturada de l'augment de la població rural— aparegueren inequívocament ja en el darrer quart del segle XIX, per exemple a la Polònia occidental (com demostren les investigacions de S. Borowski).¹¹ Aquest factor tingué un efecte particularment fort sobre el desenvolupament agrari d'Irlanda, on va contribuir a la modernització de les tinences camperoles a la segona meitat del segle XIX.

Retornant a la primera meitat del segle, hauríem de subratllar la diversitat de mecanismes per a «arreglar-se-les» amb els excedents de força de treball que no podien o no volien anar a la indústria. En moltes zones (Alemanya, França, Itàlia, Rússia i d'altres països) la indústria domèstica sobre una base de *putting-out* es desenvolupà com a continuació d'una pràctica molt anterior. Com va demostrar V. Lenin, la indústria domèstica tingué un paper considerable a Rússia fins al principi del segle XX. A més de la indústria domèstica, les manufactures rurals i d'altres negocis no-agrícoles s'estaven desenvolupant. Un desenvolupament clàssic d'ocupacions no-agrícoles pot ésser observat al camp francès, que, per tant, esdevingué un món autosuficient que mostrà poc interès per la industrialització del país. Fou només amb el desenvolupament del mercat interior que el procés d'estratificació i proletarització de la pagesia esdevingué més intens.

Als països de l'est de l'Elba, quantitats considerables de mà d'obra provinents de les tinences camperoles foren absorbides per les explotacions senyorials. Amb el pas de les prestacions de treball a les rendes monetàries, i la realització de les reformes agràries, la demanda de mà d'obra augmentà per part de les explotacions senyorials, que evolucionaven vers formes capitalistes i vers una producció com més va més intensiva; la demanda de mà d'obra provenia també de les mateixes tinences camperoles a les etapes inicials de la intensificació. Com a resultat, s'hi desenvolupà (per exemple, a la Polònia occidental) un mercat de treball força actiu del qual feia ús principalment l'agricultura. Les tinences camperoles també hi entraren, és clar. Les que esdevingueren més fortes i produïen en més gran mesura per al mercat necessitaven més mans per al treball. Als països on les prestacions de treball persistien encara a la primera meitat del segle XIX, les tinences més grans solien llogar bracers que els fessin les prestacions de treball per ells.

També podríem assenyalar el desenvolupament de la indústria a les zones rurals, estimulada pels propietaris de la terra. Era un fenomen típic de països a l'est de l'Elba, és a dir, d'aquells on predominava la tinença camperola no-independent fins a la realització de les reformes agràries. Els terratinents dirigien els serfs cap a aquesta indústria, considerada com una branca més de l'economia latifundista. Els sistemes d'organització variaven enormement: parlant en general,

11. S. BOROWSKI, *Les ressources en main-d'oeuvre dans les exploitations paysannes sur les terres polonaises sous l'occupation allemande dans les années 1810-1910* («Colloqui».)

els pagesos feien prestacions de treball «industrial» a més de les «agrícoles», o també eren destinats únicament als tallers. Vastes recerques relatives a aquesta forma de primera industrialització a Rússia (E. Y. Zaozerskaja), Polònia (W. Kula), o Alemanya, indiquen que la industrialització de propietats hisendades va tenir un efecte diferenciat —encara que, en conjunt, negatiu— sobre les tinences camperoles. Han aportat una nova llum els estudis detallats de W. Długoborski i H. Madurowicz-Urbanska sobre el desenvolupament de la mineria del carbó i la indústria metallúrgica a l'Europa central i oriental.¹² Aquesta indústria tingué una influència particularment forta sobre l'economia camperola. A certes regions, tanmateix, la indústria basada en les prestacions de treball al segle XVIII no continuà després, fet que portà a la reagrarització de la zona.

Allà on la industrialització basada en una mà d'obra lliure tenia lloc en més gran o més petita mesura (i, per tant, el mercat també es desenvolupava), també seguí el procés de transformacions profundes de la tinença camperola tradicional i de l'estructura rural. Sorgí la possibilitat d'absorció per part de la indústria d'excedents de mà d'obra del camp, principalment en el període inicial de la industrialització moderna, de combinar el treball a la indústria amb el treball a l'agricultura, i de desenvolupament de moltes ocupacions no-agrícoles (per exemple, serveis de transports). A la regió d'Ostrava-Karwina, el 1846, el 77 % de la mà d'obra provenia de localitats situades a una distància menor de 50 quilòmetres, però el 1879 el percentatge respectiu sumava ja només el 38 %; a la regió de Donetz, el 1871, el 83 % de la mà d'obra procedia de la rodalia, però el 1900 només era un 56 %.¹³ W. Długoborski assenyalava que aquestes transformacions sovint no eren acompanyades per la modernització de l'economia camperola. Amb els avanços de l'especialització a la producció agrícola i amb el desenvolupament dels transports moderns, el paper de les tinences camperoles a les zones rurals en el subministrament d'aliments a aquestes zones disminuïa.

Aquest exemple ens dona una il·lustració excel·lent del problema més general, ja esmentat abans, de la formació a l'Europa continental —en les primeres fases de la industrialització— d'una nova situació per a les tinences camperoles; aquesta situació els creava un perill real de trobar-se fora del corrent principal d'influència dels processos d'industrialització i, així, que la tinença camperola fos preservada com una unitat autosuficient, com una unitat de subsistència. Aquesta situació la creà en gran part Anglaterra, la qual, a causa del fet que anava al capdavant dels altres països, es trobà en una situació més còmoda en el mercat de productes industrials. En tenir una força competitiva més gran, Anglaterra frenà indirectament la industrialització als altres països; a més, especialment des de mitjan segle XIX, començà a importar aliments. Certs països s'ajuntaren a Anglaterra —en menor mesura, amb tot—. Aquesta tendència era avantatjosa per als grans terratinents i per als pagesos més rics que tenien excedents per a l'exportació. Defensaven el lliure comerç, el qual —atesa la competència de les regions més industrialitzades— frenava el desenvolupament de

12. W. DLUGOBORSKI, *Peasant Economy in the Coal and Smelting Regions of Middle-East Europe Before and During the Early Period of Industrialization* («Colloqui»).

13. *Ibid.*

la indústria. Això podem veure-ho clarament, per exemple, a Itàlia, on no aparegueren signes del desenvolupament d'una indústria moderna fins el 1880. Fou només l'arribada de gra americana a Europa, el darrer quart del segle XIX, allò que compellí a canviar la política per una de més pro industrial.

Podem distingir en general tres vies o models de la reacció de la tinença camperola a la nova situació:

1. l'adaptació a les noves condicions del mercat exterior (en concret a la demanda anglesa) tot donant una direcció adient a la producció i a través de la seva modernització;

2. no lligar-se al mercat exterior allà on la granja senyorial no existia (el cas de Noruega);

3. mantenir-se lluny de la influència del gran mercat, com una unitat de subsistència tradicional amb contactes limitats amb el mercat —allà on l'explo-tació senyorial era la unitat de producció més dinàmica.

L'exemple més clàssic d'una «resposta» ràpida de les tinences camperoles a les necessitats del mercat exterior sembla donar-lo la història econòmica de Dinamarca, un país amb unes bases molt febles per a la industrialització. L'agricultura danesa, la producció de la qual va créixer més d'un 100 % el darrer quart del segle XIX, absorbí tota la reserva de mà d'obra. Les tinences camperoles, aprofitant-se de la situació geogràfica del país, de la demanda creixent per part d'Anglaterra i Alemanya i dels còmodes terminis de comerç per a la carn i els productes lactis, aconseguiren d'acomplir (gradualment, ja des del segle XIX) una reorientació de la producció, passant del conreu blader a la cria d'animals (vaques, porcs) i la producció làctia. Com ha subratllat amb raó E. H. Pedersen,¹⁴ això exigia la confluència de certes condicions. L'abolició dels vestigis feudals i la conversió dels pagesos en plens propietaris no presentaren majors problemes a Dinamarca, on les reformes agràries tenien lloc des de finals del segle XVIII. Fou organitzat també un crèdit agrícola còmode i fou realitzat un gran esforç per a donar als pagesos els coneixements indispensables per a modernitzar la tinença camperola.

El canvi de les tinences camperoles a la producció càrnica i lletera també pot ésser observat a Suècia, de forma molt similar a Dinamarca però no en una escala tan gran. Això, tanmateix, no va tenir lloc fins a les dues darreres dècades del segle XIX, quan un gran salt de la industrialització sueca comportà canvis en el mercat interior. Era també una «resposta» a la demanda (per exemple, de mantega) del mercat exterior. Finlàndia, el més agrari dels països escandinaus, augmentà la producció cerealícola a costa de la ramaderia a la primera meitat del segle XIX, però després d'un període de grans dificultats per a l'agricultura també s'hi pot advertir (després del 1870) el pas de les tinences camperoles a la producció de carn i de productes lactis (sobretot producció de mantega per a l'exportació). A Noruega existia una situació peculiar, en què les tinences camperoles restaven autosuficients i no lligades al procés d'industrialització. Els

14. E. H. PEDERSEN, *Danish Agriculture in the Early Stages of Modernization and Reorganization, ca. 1860-1880* («Colloqui»).

«guanys» per a la industrialització foren l'exportació de serveis, de peix i de fusta.¹⁵

Irlanda pertanyia també a aquest grup de països on les tinences camperoles s'adaptaren a la demanda del mercat exterior. La fam dels anys 1846-1848 i l'emigració contribuïren a passar-se a la producció de carn, que consumia menys mà d'obra; a diferència de Dinamarca, aquest pas a la ramaderia era equivalent al desenvolupament de l'economia extensiva. Fou molt més fàcil per a les propietats més grans que per a les més petites. Com als països escandinaus —tot i que no fou fins a la segona meitat del segle XIX—, va tenir lloc un procés de millora del *status* legal dels pagesos; consistí a passar del *status* de tinents als de propietaris-ocupants, i anà lligat a la lluita dels pagesos per unes condicions de vida millors.¹⁶ Un altre fet notable fou la participació d'alguns dels pagesos més rics en inversions industrials (per exemple, a Alemanya, com podem veure a partir de les dades de H. H. Müller).

Als territoris a l'est de l'Elba, la granja senyorial exercí una influència encara més gran sobre la situació de les tinences camperoles que no pas el mercat exterior als països esmentats més amunt. Fins a la realització de les reformes agràries a la dècada del 1860, les tinences camperoles no eren independents: depenien de la granja senyorial. És cert que processos d'intensificació de la producció a les tinences camperoles havien tingut lloc en aquests territoris des de la segona meitat del segle XVIII, però eren relativament febles. Un progrés més visible, relacionat amb l'especialització (*cf.* l'apartat IV), pot ésser advertit a la proximitat de les ciutats més grans (per exemple, l'horticultura comercial, la producció lletera, etc.) o a regions d'industrialització primerenca (a més de vendre aliments i subministrar primeres matèries, com ara llana o lli); això, tanmateix, no volia dir, com ja hem apuntat, que aquests processos fossin necessàriament continuats després de les reformes agràries. La tinença camperola encara era considerada pels terratinents com una addició a la granja senyorial. Observem com les explotacions senyorials deixen enrere les tinences camperoles pel que fa a la intensificació i modernització de la producció, tot i que les prestacions de treball i la mà d'obra llogada barata no contribuïen al progrés de les tècniques agràries, sobretot quan la terra era abundant. Això ens recorda el cas d'Espanya (conegut a partir de les recerques de J. Vicens i Vives, J. Nadal i P. Vilar), on va tenir lloc una concentració de la propietat de la terra al segle XIX sense que fos donada terra als pagesos, és a dir, sense crear tinences camperoles independents. L'augment de la producció (de cereals, vinya) fou obtingut mitjançant l'extensió de la superfície de conreu, sense que els terratinents demostrassin cap tendència a la intensificació i modernització de la producció. L'estancament agrari i la pauperització dels pagesos retardaven els processos d'industrialització. Aquest exemple és altament interessant perquè indica la importància de la demanda per part de les tinences camperoles per als processos d'industrialització.

15. S. TVEITE, *Labour Productivity in Norwegian Agriculture 1850-1914* («Colloqui»).

16. J. P. HUTTMAN, *The Impact of Land Reform on Agricultural Production in Ireland* («Colloqui»).

La facilitat de tenir mà d'obra a la disposició induïa a incrementar la producció tot estenent la superfície conreada i portà a freqüents expropiacions de terra als pagesos per part de la granja senyorial. El ducat de Varsòvia ens ofereix un exemple dràstic en aquest aspecte: als pagesos els fou concedida la llibertat personal (el 1808) però no la propietat de la terra que conreaven. Accions d'aquesta mena (en altres paraules: processos d'acumulació primitiva) daten de temps molt anteriors, naturalment. Començaren al segle XVI i s'estengueren al llarg de diversos segles. La mateixa evolució de l'explotació senyorial basada en les prestacions de treball, encara que no portés al capitalisme, era també una manifestació de la concentració de la terra en mans d'una classe que no era la pagesa. Un exemple diferent ens l'ofereix Itàlia. C. Poni descriu el procés d'expropiació de la pagesia de la República de Venècia als segles XVI-XVII i assenyala que com a resultat d'aquest procés es desenvolupà el sistema de parceria,¹⁷ un equivalent remot de l'explotació senyorial.

En resum, l'explotació senyorial es trobava en una situació molt més avançada en relació amb el mercat que la tinença camperola; fou també l'explotació senyorial la que concentrà els «contactes» principals amb la revolució industrial. Encara més, les tinences camperoles tenien excedents molt magres a llur disposició o, travades per les exigències de viure en el marc de la comunitat vilatana, convenient per al senyor, tenien contactes molt dèbils amb el mercat. Era també una situació amb una llarga tradició al seu darrer. En la seva recerca relativa a les tinences camperoles als Països Baixos des del segle XIV fins a principis del XVII (llurs formes, productivitat, ingressos), E. Van Cauwenberghe ha demostrat de manera ben interessant que existia una gran diferència en els contactes amb el mercat entre el príncep, que s'aprofitava dels seus drets feudals, i les tinences camperoles, que consumien una part considerable de l'excedent allà mateix.¹⁸

Sota les circumstàncies creades per l'existència i el desenvolupament de la granja senyorial que explotava les tinences camperoles, aquestes eren febles, encara que el procés d'estratificació que tenia lloc «produís» un grup de tinences més fortes, connectades més íntimament amb el mercat. Recerques relatives a diversos països i que mostren diferències considerables entre les diverses regions (per exemple, entre els territoris polonesos sota el govern rus o austríac, d'una banda, i els que eren sota control prussià, de l'altra) ofereixen molt material, que corrobora aquesta tesi general. Es dedueix de la recerca de J. Kahk i K. Ligi sobre els ingressos i les despeses de les tinences camperoles a Estònia a la primera meitat del segle XIX que l'excedent que resta després d'haver fet cara a les necessitats era molt magre; la millor part d'aquest excedent de sègol no sortia mai del poble: el necessitaven els pagesos que no tenien prou per a menjar. Es desenvolupà una mena de cercle viciós perquè les tinences més grans tenien més gra però sofrien una major explotació feudal. Aquest cercle viciós, com ja

17. C. PONI, *Accumulation primitive en agronomie capitaliste: le cas de Brescia («Colloqui»)*.

18. E. VAN CAUWENBERGHE, *Les changements de la productivité, du revenu et des formes des exploitations paysannes aux Pays-Bas XIV-XVIe siècles (Colloqui)*.

hem assenyalat, concernia també la mà d'obra. Les granges senyorials, d'altra banda, malgrat uns majors excedents productius, eren incapaces d'assegurar per elles mateixes un desenvolupament suficient del mercat com el que necessitava la indústria; això retardava la revolució industrial i perllongava el període de la seva preparació.¹⁹ Podem treure conclusions similars de la recerca de H. Strods relativa a Letònia, i de la d'I. Kovaltzenko relativa a Rússia. Xifres molt interessants que indiquen el nivell generalment baix del consum camperol i la diferenciació camperola a Galítsia cap al final del segle XIX a la llum del consum han estat citades per J. Leskiewicz. Només un petit tant per cent de la població camperola tenia una dieta completa.²⁰

En aquestes circumstàncies, no fou fins al tombant dels segles XIX-XX que els processos de modernització de les tinences camperoles començaren als països de l'est de l'Elba, sota la influència gradual de diversos factors, però bàsicament com a resultat de reformes agràries i de la incipient revolució industrial. Això podem veure-ho clarament a partir de material relatiu a Polònia, Hongria (I. Wellmann),²¹ Sèrbia (N. Vuco),²² Alemanya Oriental (G. Heitz),²³ Rússia i d'altres països. Tenia lloc juntament amb el procés de desintegració dels lligams tradicionals dins la família camperola i les comunitats rurals, i, per tant, amb la individualització en la gestió de les tinences camperoles. Al final del segle XIX podem observar en molts territoris una penetració més visible de la indústria a les zones rurals (per exemple, el *putting-out system*). També començaren migracions del camp a la indústria. Les conclusions relatives a la tardana aparició dels progressos agrotècnics a les tinences camperoles estan corroborades per investigacions recents.

Exemples similars es podrien multiplicar. L'essencial, tanmateix, és l'afirmació general que la noció de relacions entre agricultura, industrialització i revolució industrial comporta un contingut molt complex. Una confrontació més estreta amb els resultats de les investigacions relatives a territoris i períodes diferents ens mostra que hauríem de tractar ben cautament les fórmules generals, per exemple, la teoria que la baixa productivitat de l'agricultura era la principal barrera que obstruïa el progrés de la revolució industrial (a causa de les dificultats en el flux de població del camp a les ciutats). Si examinem el problema des de l'angle de la tinença camperola, posarem les barreres en un altre lloc (per exemple, pel que fa als països a l'est de l'Elba, podem veure les barreres en els vestigis de l'estructura feudal o —i això val també per a d'altres territoris— en les dificultats de posar en marxa la mà d'obra resident al camp), o també

19. J. KAHK i L. LIGI, *Pessant sconomy in Estonia on the Eve of Industrialization* (treball enviat a «Colloqui»).

20. J. LESKIEWICZ, *Différentiation matérielle des paysans et leurs contacts du marché à la lumière du niveau de consommation alimentaire. Galicie vers la fin du XIXe siècle* («Colloqui»).

21. I. WELLMANN, *Influence de la commune paysanne sur la transformation de l'agriculture traditionnelle en Hongrie* («Colloqui»).

22. N. VUCO, *Les effets de la révolution industrielle sur le développement de l'agriculture en Serbie au XIXe siècle* («Colloqui»).

23. G. HEITZ, *Bauer und Gemeinde vor und zu Beginn der industriellen Revolution* («Colloqui»).

eliminareм les barreres de llocs on n'hi havia hagut durant molt de temps. Cal cercar noves fórmules per a expressar la relació entre l'agricultura i la indústria a l'època de la industrialització. Això demana noves recerques en les quals es tinguin en compte els problemes de l'economia camperola d'una manera més gran que fins ara.

(traducció de J. M. Muñoz i Lloret)